

darulfunun ilahiyat

ARAŞTIRMA MAKALESİ / RESEARCH ARTICLE

Başvuru: 16.02.2025
Revizyon Talebi: 09.03.2025
Son Revizyon: 14.03.2025
Kabul: 18.03.2025
Online Yayın: 03.05.2025

Manastırlı İsmâil Hakkı'nın Fusûlü't-teysir fî usûlî't-tefsir'i ve Dârülfünûn Etkisi

Manastırlı İsmâil Hakkı's Fusûlü't-teysîr fî usûlî't-tafsîr and the Influence of Dârulfunûn

Faima Israfilova ¹

Öz

Bu araştırma, Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Manastırlı İsmâil Hakkı'nın tefsir metodolojisine sağladığı katkılar ele almakta ve söz konusu katkılarının çağdaş akademik yöntem üzerindeki etkilerini analiz etmektedir. Çalışmada, Osmanlı'nın son döneminde ilmi zihniyet dönüşümünün merkezi kurumlarından biri olan Dârülfünûn'un tefsir ilmi ve usûl terminolojisi üzerindeki kalıcı etkileri de incelenmektedir. Manastırlı İsmâil Hakkı, Dârülfünûn'da müderris olarak görev yaparak yalnızca dönemin akademik geleneğini şekillendirmekle kalmamış, aynı zamanda tefsir metodolojisinin sistematikleşmesine önemli katkılar sağlamıştır. Onun sebep-i nüzûl kavramına yönelik yaklaşımı, mükerrer nüzûl meselesine dair yorumları ve Kur'ân kıssalarının tarihsel bağlamına ilişkin görüşleri, çağdaş tefsir araştırmalarında dikkate alınması gereken temel meseleler arasında yer almaktadır. Bu bağlamda, çalışma kapsamında Manastırlı'nın sebep-i nüzûl kavramına ilişkin metodolojik yaklaşımı analiz edilerek, onun bakış açısının modern tefsir çalışmaları açısından taşıdığı önem ortaya konacaktır. Ayrıca, Manastırlı İsmâil Hakkı'nın *Fusûlü't-teysîr* adlı eseri, tefsir eğitiminde metodolojik bir dönüşüm sağlamış olup, sade ve özlü anlatımıyla akademik müfredatta kullanılmaya uygun bir yapı sunmaktadır. Bu araştırma, Manastırlı'nın tefsir anlayışını ve Dârülfünûn'daki ilmi etkisini detaylı bir şekilde ele alarak, onun Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş sürecinde tefsir ilmine yaptığı katkılarını ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Dârülfünûn, Tefsir Metodolojisi, Manastırlı İsmâil Hakkı, Sebeb-i Nüzûl

Abstract

This study examines the contributions of Manastırlı İsmâil Hakkı, a late Ottoman scholar, to the methodology of tafsîr and analyzes the impact of these contributions on contemporary academic approaches. The research also explores the lasting effects of Dârulfunûn, a central institution in the transformation of scientific thought during the late Ottoman period, on the science of tafsîr and the terminology of tafsîr methodology. As a professor at Dârulfunûn, Manastırlı İsmâil Hakkı not only shaped the academic tradition of his time but also significantly contributed to the systematisation of tafsîr methodology. His approach to the concept of asbâb al-nuzûl, his interpretations of the issue of repeated revelation (takrâr al-nuzûl), and his views on the historical context of Qur'anic narratives are among the key issues that must be considered in contemporary tafsîr research. In this context, this study analyzes Manastırlı's methodological approach to asbâb al-nuzûl and highlights the significance of his perspective for modern tafsîr studies. Furthermore, his work *Fusûlü't-teysîr* has created a methodological transformation in tafsîr education, offering a clear and concise structure suitable for inclusion in academic curricula. This research aims to provide a comprehensive examination of Manastırlı's understanding of tafsîr and his scholarly influence at Dârulfunûn, thereby shedding light on his contributions to the science of tafsîr during the transition from the Ottoman period to the Republic.

Keywords: Tafsîr, Dârulfunûn, Tafsîr Methodology, Manastırlı İsmâil Hakkı, Asbâb al-Nuzûl

* **Sorumlu Yazar:** Faima Israfilova (Dr. Öğr. Üyesi), Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi ve/veya Temel İslam Bilimleri Tefsir Bölüm, Erzincan, Türkiye. E-posta: faima_i@hotmail.com ORCID: 0000-0002-5936-3039

Atrf: Israfilova, Faima. "Manastırlı İsmâil Hakkı'nın Fusûlü't-teysîr fî usûlî't-tefsir'i ve Dârülfünûn Etkisi." *darulfunun ilahiyat* 36, 'Darulfunun ilahiyat' Özel Sayısı (2025): 207–230. <https://doi.org/10.26650/di.2025.36.1.1640788>

Extended Summary

This study provides an in-depth analysis of the contributions of Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912), a distinguished late Ottoman scholar, to the methodology of tafsîr (Qur'ānic exegesis) and assesses the enduring impact of his innovations on modern academic practices. The research emphasises the critical role of Dārulfunūn—widely recognised as the intellectual hub during a transformative period in the late Ottoman era—in redefining the science of tafsîr and shaping its methodological terminology. As a professor at Dārulfunūn, Manastırlı not only played a key role in establishing the academic traditions of his time but also advanced a systematic approach to tafsîr methodology. His work is particularly noted for its innovative treatment of *asbāb al-nuzūl* (the circumstances surrounding revelation), his insightful interpretations concerning repeated revelation, and his comprehensive analysis of the historical contexts of Qur'ānic narratives, all of which are essential considerations in contemporary tafsîr research. This study highlights the significance of classical tafsîr methodologies and modern academic approaches for contemporary research. In this context, the research examines how Manastırlı's works have contributed to the methodological foundations of modern Qur'ānic studies. The study employs a qualitative research approach, analysing primary sources, including Manastırlı's work and classical Ottoman tafsîr references. The findings indicate that Dārulfunūn marked an academic turning point in the science of tafsîr and that Manastırlı İsmâil Hakkı played a crucial role in this transformation.

Throughout history, the discipline of Qur'ānic exegesis (tafsîr) has not remained static; rather, it has evolved through numerous methodological shifts that mirror the diverse intellectual traditions and interpretive practices of different eras. These transformations have been driven by changing scholarly perspectives, the advancement of linguistic and historical analytical tools, and the shifting socio-political landscapes that influence how texts are read and understood. As a result, each era of tafsîr reflects its own unique blend of traditional insights and emerging academic frameworks.

Within this dynamic context, Manastırlı İsmâil Hakkı emerges as a pivotal figure whose work has significantly contributed to the systematisation of tafsîr methodology. A rigorous synthesis of linguistic precision with deep historical contextualization marks his scholarly endeavours. By meticulously analysing the language of the Qur'ān alongside the historical circumstances of its revelation, Manastırlı provided a structured approach that enriched the interpretive framework of the text. This dual focus not only enhanced clarity in exegesis but also laid the groundwork for a more methodical and reliable interpretation process.

A central element of Manastırlı's approach is his detailed examination of the *asbāb al-nuzūl* (occasions of revelation). He established clear, systematic criteria for determining the circumstances under which specific Qur'ānic verses were revealed, thereby helping

to demystify the contextual factors that influence their meaning. By rejecting subjective reasoning and emphasising the reliability of historical narrations, his methodology offers a balanced perspective that remains influential in modern tafsir studies. In essence, Manastırlı's contributions serve as a bridge between the rich traditions of classical exegesis and contemporary academic practices. His work not only standardises key principles of Qur'anic interpretation but also continues to inform and inspire modern scholars, ensuring that the profound insights of traditional tafsir are preserved and adapted to meet the challenges of today's academic environment.

The primary aim of this study was to critically analyse the methodological principles established by Manastırlı and to highlight their significance for modern Tafsir studies. Although current tafsir research remains deeply rooted in classical exegetical traditions, it has also undergone significant shifts in both terminology and methodological practices. Manastırlı's contributions, particularly his detailed analysis of *asbâb al-nuzûl*, his exploration of the interrelationship between Qur'anic narratives and their historical contexts, and his treatment of the issue of repeated revelation, serve as an essential reference point for understanding the evolution of tafsir methodology. By examining Manastırlı's works in depth, this study seeks to illuminate the continuity and transformation within Ottoman tafsir methodologies and to demonstrate how these classical approaches have been adapted to meet the demands of modern academic inquiry. In doing so, it highlights the enduring relevance of Manastırlı's systematic methods and provides a framework for evaluating the impact of traditional exegetical techniques on the evolution of contemporary Qur'anic scholarship.

This research employs a qualitative methodology to investigate Manastırlı İsmâil Hakkı's perspectives on tafsir methodology through an extensive literature review. The study synthesises both classical and modern approaches to Qur'anic exegesis by systematically analysing a broad range of primary and secondary sources. In doing so, it examines key aspects of Manastırlı's methodological framework—particularly his rigorous approach to determining the *asbâb al-nuzûl*, his analysis of the interplay between general legal rulings and their specific causes, and his treatment of repeated revelation—in relation to contemporary academic trends in Qur'anic studies. One notable feature of his methodology is the precision with which he identifies *asbâb al-nuzûl*, emphasising the necessity of relying on reliable narrations and eschewing subjective reasoning in establishing these contexts. This commitment not only underscores his dedication to preserving traditional tafsir principles but also serves as a critical point of comparison for evaluating methodological differences between schools of thought—those that demand narrative coherence versus those that allow for the possibility of multiple revelations for a single verse.

When we examine the influence of Manastırlı's work on modern scholarship, it becomes clear that his carefully developed, systematic criteria for tafsir methodology

have become indispensable for contemporary academic research. His contributions have played a pivotal role in standardising the principles of Qur'ānic exegesis, as he emphasised the importance of maintaining methodological consistency and conducting rigorous analyses of primary sources. Notably, his meticulous process of evaluating historical narrations has left a lasting mark on the evolution of academic Qur'ānic studies. In conclusion, Manastırlı's contributions—especially within the influential environment of Dārulfunūn—demonstrate his role as a vital link between traditional exegesis and the evolving landscape of academic inquiry. Even as modern methodologies and terminologies continue to evolve, his systematic approach and precision in interpreting the Qur'ān remain highly relevant. His enduring scholarly legacy offers essential insights into how traditional interpretative methods can be preserved and effectively integrated to address the challenges of modern exegetical research.

Giriş

Tefsir ilmi, tarihsel süreç içerisinde çeşitli metodolojik değişimlere uğrayarak gelişmiş ve her dönemde farklı ekollerin katkılarıyla zenginleşmiştir. Bu bağlamda, Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Manastırlı İsmâil Hakkı (1846-1912), kaleme aldığı eserleriyle tefsir usûlünü sistematik hale getirmeye yönelik önemli katkılar sunmuş, Kur'ân'ın anlaşılmasında hem dilbilimsel hem de tarihsel bağlamı dikkate alan bir yaklaşım sergilemiştir. Onun eserleri, özellikle sebeb-i nüzûl bağlamında izlediği metodolojik hassasiyet ve âyetlerin yorumlanmasında benimsediği kriterler açısından günümüz tefsir çalışmalarına da ışık tutmaktadır.

Bu araştırmanın temel amacı, Manastırlı'nın tefsir usûlüne ilişkin ortaya koyduğu kuralları analiz ederek, bu kuralların günümüz akademik metodolojisi açısından taşıdığı potansiyeli ortaya koymaktır. Zira modern dönemde tefsir araştırmalarında kullanılan metodolojik çerçeve, klasik kaynaklara dayansa da, terminoloji ve yöntem açısından önemli değişiklikler geçirmiştir. Manastırlı'nın özellikle sebeb-i nüzûl tespiti, kıssa ve sebeb-i nüzûl arasındaki ilişkiyi ele alış biçimi, mükerrer nüzûl meselesine yaklaşımı gibi konulara getirdiği açıklamalar, akademik açıdan kıymetli bir referans teşkil etmektedir. Dolayısıyla, bu çalışma Manastırlı'nın eserleri üzerinden Osmanlı dönemi tefsir usulünü anlamayı ve günümüz araştırmaları için önemini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu bağlamda, çalışmanın kuramsal temellerini ve tarihî arka planını oluşturmak amacıyla Osmanlı'daki eğitim reformları ve Dârülfünûn'un kuruluş süreci ele alınacaktır. Osmanlı'nın modernleşme sürecinde eğitim alanında gerçekleştirilen reformlar, medrese sisteminin dönüşümünü beraberinde getirmiş ve İslâmî ilimlerin akademik platformda yeniden yapılandırılmasını sağlamıştır. Bu doğrultuda, Dârülfünûn'un kuruluşu ve bu yapının tefsir eğitimine olan etkisi, Manastırlı İsmâil Hakkı'nın ilmî gelişimi bağlamında incelenecektir.

Osmanlı'da tefsir derslerinin kurumsallaşması süreci, medreselerden Dârülfünûn'a geçişle birlikte metodolojik açıdan önemli bir değişim göstermiştir. Bu noktada, Dârülfünûn'da okutulan tefsir dersleri, klasik tefsir anlayışının akademik bir forma bürünmesini sağlamış ve bu derslerde kullanılan yöntemler, modern tefsir usûlü çalışmalarına zemin oluşturmuştur. Böylece, Osmanlı'daki tefsir ilminin kurumsallaşma süreci incelenerek, Manastırlı İsmâil Hakkı'nın bu dönüşüm içerisindeki rolü tespit edilecektir. Dârülfünûn'da görev almış bir âlim olarak Manastırlı İsmâil Hakkı'nın tefsir metodolojisine olan katkıları, dönemin akademik yapısı ile ilişkili biçimde değerlendirilecektir. Bu bağlamda, *Fusûlü't-Teyisr*'in Dârülfünûn'daki eğitim anlayışıyla bağlantısı incelenerek, Manastırlı'nın akademik metodoloji ve usûl terminolojisinde meydana gelen değişimlere nasıl yaklaştığı ortaya konulacaktır.

Manastırlı İsmâil Hakkı'nın tefsir usûlüne dair Türkiye'de yapılan akademik çalışmalar, onun ilmî kişiliği ve eserlerinin incelenmesi üzerine yoğunlaşmaktadır. Ali Osman Şamlı'nın 2016 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi, Manastırlı İsmâil Hakkı'nın tefsircilik yönünü ele almıştır. Bu çalışmada, müellifin hayatı, ilmî kişiliği ve *Sırât-ı Müstakîm* dergisindeki tefsir faaliyetleri incelenmiş, tefsir metodolojisi ve Kur'ân ilimlerine katkıları değerlendirilmiştir. Ercan Şen'in 2018 yılında yaptığı çalışması, özellikle *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserin sistematigi, muhtevası ve kaynaklarını detaylı bir şekilde incelemiştir. Şen, Osmanlı dönemi tefsir usûlü çalışmaları bağlamında eserin katkılarını değerlendirmiş, ayrıca Manastırlı'nın ilmî metodolojisini Osmanlı tefsir geleneği içinde konumlandırarak önemli analizler yapmıştır. Esra Çetiner'in 2019 yılında tamamladığı yüksek lisans tezi, Manastırlı İsmâil Hakkı Efendi'nin *Fusûlü't-Teysîr fî Usûli't-Tefsîr* adlı eserine odaklanmış, eserin transkripsiyonunu gerçekleştirmiştir. Çalışmada, müellifin Kur'ân ilimlerine bakışı değerlendirilmiş ve eserin muhtevası analiz edilmiştir.

1. Osmanlı'da Eğitim Reformları ve Dârülfünûn'un Kuruluşu

Tanzimat, Osmanlı öğretim sisteminde modernleşmenin temel taşı olarak kabul edilmektedir. Bu süreçte köklü değişimlerin temelleri, II. Mahmud dönemine (1808-1839) kadar uzanır. II. Mahmud zamanında eğitim reformları başlangıçta askeri sahaya sınırlı kalsa da 1836 itibarıyla sivil alanda da reform girişimleri görülmeye başlanmıştır.¹ II. Mahmud'un vefatından sonra Sultan Abdülmecid'in (1839-1861) liderliğinde *Tanzimât-ı Hayriye* ilan edilmiş ve eğitimde modernleşme hareketleri ivme kazanmıştır.²

1845 yılında Sultan Abdülmecid'in talimatıyla kurulan *Meclis-i Maârif-i Muvakkat*, Osmanlı eğitim sisteminde köklü reform önerileri hazırlamıştır. Bu süreçte, 1846 tarihli bir mazbatada ilk kez "Dârülfünûn" kavramı gündeme gelmiştir.³ Modern eğitim kurumlarının temeli olan Dârülfünûn hem Müslümanlara hem gayrimüslimlere aynı çatı altında eğitim sağlamayı amaçlamıştır. Bu girişimler, batıdan esinlenen modernleşme çabalarının eğitim sistemine yansımalarıdır.⁴ *Meclis-i*

1 Ekmeleddin İhsanoğlu, *Darülfünun- Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı* (İstanbul: IRCICA, 2010), 1/82.

2 Halil İnalcık, "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu", *Belleten* 28/112 (20 Ekim 1964), 603-620.

3 İhsanoğlu, *Darülfünun*, 1/80.

4 Faik Reşit Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihi Bir Bakış* (Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964), 49.

Maârif-i Umûmiye'nin kurulması⁵ ve başına Avrupa'da eğitim almış Emin Paşa'nın getirilmesi, Osmanlı eğitim sisteminde modernleşmenin bir göstergesidir. Bu değişimle eğitim işleri Şeyhülislâmlığın denetiminden çıkarılarak Bâb-ı Âli'ye bağlanmıştır.⁶

Tanzimat Dönemi'nde eğitim-öğretim işleri Şeyhülislâmlığın kontrolünden çıkarak Bâb-ı Âli'nin denetimine girmiş, bu da Osmanlı eğitim sisteminde sekülerleşme yönünde önemli bir adım olarak değerlendirilmiştir. 1846'da *Meclis-i Vâlâ*'nın aldığı kararlar doğrultusunda Sıbyan Mekteplerinin ıslah edilmesi, Rüşdiye Mekteplerine yeni düzenlemeler getirilmesi ve İstanbul'da bir Dârülfünûn kurulması planlanmıştır.⁷ 1857'de Maârif-i Umûmiye Nezâreti'nin açılması⁸ ile eğitimde merkezileşme sağlanmış, *Mekâtib-i Umûmiye Nezâreti* kaldırılarak *Maârif Nezâreti*'ne bağlanmıştır.⁹

Dârülfünûn'un yeniden açılması konusunda uzun yıllar resmi bir girişimde bulunulmamış, ancak II. Abdülhamid döneminin önde gelen devlet adamlarından biri olan Mehmed Said Paşa (1838-1914), bu meseleyi çeşitli dönemlerde gündeme getirerek eğitim reformları çerçevesinde değerlendirilmesini sağlamıştır. Osmanlı Devleti'nde beş kez sadrazamlık yapan ve modernleşme sürecinde önemli roller üstlenen Mehmed Said Paşa, özellikle ilmiye sınıfına olan yakınlığı ve eğitim meselelerine duyduğu hassasiyetle tanınmaktadır. Bu bağlamda, II. Abdülhamid'e sunduğu lâyhalar aracılığıyla Dârülfünûn'un yeniden açılmasına yönelik girişimlerde bulunmuş ve yükseköğretimin kurumsallaşması yönünde adımlar atılmasını teşvik etmiştir.¹⁰

Sultan'ın tahta çıkışının 25. yıl dönümü vesilesiyle eğitim alanında prestijli projeler gerçekleştirme arzusu, Dârülfünûn'un yeniden gündeme gelmesine zemin hazırlamış; *Maarif Nezâreti* tarafından hazırlanan nizamnâme ve ders

5 Boztepe, "II. Abdülhamid Dönemi idadilerde tarih ve coğrafya eğitim-öğretimi", 28; Hamza Altın, "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi" (doktora tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009), 20.

6 İhsanoğlu, *Darülfünun*, 1/87.

7 Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", 45.

8 Gülsüm Pehlivan, Ağırcağa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi", 35; Seyit, Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi-1933 Üniversite Reformu ve Getirdikleri" (yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006), 27.

9 İhsanoğlu, *Darülfünun*, 1/88; *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, M.F. MKT, 706/44*, 8 Mayıs 1319 (21 Mayıs 1903); Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 28; Fatma, Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", (Sosyal Bilimler Enstitüsü / Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı: İstanbul Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 26-28.

10 Mehmet Gündüz, Bahar Erdoğan ve Süleyman Selimoğlu, "Said Paşa'nın Hatırat'ı ve Modern Eğitim Sorununa Bakışı", *Türkiye Eğitim Dergisi* 6, no. 1 (2021), 146-164.

programları, *Meclis-i Vükelâ*'da değerlendirildikten sonra 12 Ağustos 1900 yılında padişah onayıyla yürürlüğe girmiştir.¹¹ Bu nizamnâme ile Dârülfünûn-ı Şâhâne, İstanbul'da gündüzlü bir yükseköğretim kurumu olarak kurulmuş ve *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye*, *Ulûm-ı Riyâziye* ve *Tabiiye ile Edebiyat* olmak üzere üç ana şube altında yapılandırılmıştır. Ayrıca, *Mekteb-i Hukuk* ve *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye* de bu kuruma dâhil edilerek, eğitim süreleri *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye* için dört yıl, diğer şubeler için üç yıl olarak belirlenmiştir.¹²

Osmanlı'da yüksek din eğitiminin ilk kez medrese dışındaki bir kuruma taşınması medreselerin Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e kadar eğitim reformlarından büyük ölçüde uzak kaldığı bir dönemde gerçekleşmiş ve Osmanlı eğitim sistemindeki modernleşme çabalarının bir parçası olmuştur.¹³ Medreselerdeki din eğitiminin yetersiz görüldüğü veya modern bilim anlayışıyla yeterince örtüşmediği düşüncesi, bu şubenin açılmasına zemin hazırlamıştır. Aynı zamanda, Avrupa'daki bilimsel gelişmelere uyum sağlama amacıyla kurulan Dârülfünûn'un, din eğitimi konusunda da yeni yöntemler benimsemesi hedeflenmiştir. Bu çerçevede, İslâm ilim ve kültürünün modern bilimsel yöntemlerle incelenmesi anlayışı benimsenmiş ve geleneksel medrese eğitiminden farklı bir yapı oluşturulmuştur.¹⁴

2. Tefsir Derslerinin Kurumsallaşması

Dârülfünûn-i Şâhâne bünyesinde *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi*'nin ders programları, tefsir ilminin kurumsallaşmasını ve Osmanlı yükseköğretim sistemindeki yerini göstermesi bakımından önemli veriler sunmaktadır. 1900-1901 eğitim-öğretim yılına ait en eski ders programı, *Dârülfünûn-i Şâhâne Nizâm-nâmesi*'ne eklenmiş olup, *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye*'de kayıt altına alınmıştır.¹⁵ 1900-1914 yılları arasında Tefsîr-i Şerîf dersinin programda ilk sırada yer alması, tefsir ilminin temel disiplinler arasındaki konumunu vurgularken, Tefsir Usûlü veya

11 Dölen, "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun", 1.

12 Unat, *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, 54; Ergin, Osman, *Türkiye Maarîf Tarihi* (İstanbul: Eser Matbaası, 1977), 1219; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 58.

13 Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Öğretimi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983), 194; Zeki Salih Zengin, *Medreseden Darülfünuna Yüksek Din Öğretimi* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011), 18.

14 *Düstur*, I. Tertip (Ankara: Başvekâlet Devlet Matbaası, 1941), 7/7/659-664; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 296.

15 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye Altıncı Sene*, 65; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 80; Öztürk, İbrahim, *Maarif Salnamelerine Göre Hamidabad Sancağında Eğitim (1898-1903)*, *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi* 17(34), 84.

Ulûmu'l-Kur'ân derslerine yer verilmemesi, alanın metodolojik çerçevesinin tam olarak belirlenmediğini göstermektedir. 1903 yılında yayımlanan Altıncı *Maârif Nezâreti Salnâmesi*, 1901-1902 yılı programını haftalık ders saatleriyle birlikte sunarak, tefsir derslerinin sistematik bir yapıya kavuşturulmasına yönelik çabaların bir göstergesi olmuştur.¹⁶ 1902-1903 yılı ders programında Kelâm, Tefsir ve Hadis derslerinin yeniden düzenlenmesi talep edilmiş ve bu doğrultuda programda yeniliklere gidilmiştir.¹⁷

Tefsir derslerinin kurumsal bir yapı içinde yürütüldüğünü gösteren bir diğer önemli gelişme ise, 21 Mayıs 1903'te *Meclis-i Maârif* tarafından gerçekleştirilen teftiştir. Bu inceleme sürecinde *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi*'nin tüm dersleri denetlenmiş ve Tefsir dersi de bu değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu durum, Tefsir derslerinin eğitim sisteminde sistematik bir biçimde ele alındığını ve kurumsal bir statü kazandığını ortaya koymaktadır.¹⁸

Dârülfünûn'da, diğer eğitim kurumlarında olduğu gibi teftiş uygulamaları sürdürülmüş, *Maârif Nezâreti* müfettişleri derslere katılarak içerikleri, muallimleri ve talebeleri gözlemlemiştir. Bu durum, Dârülfünûn'un bağımsız bir kurum olmadığı algısını güçlendirmiştir. Osman Ergin, bu durumu eleştirerek, Abdülhamid dönemi Dârülfünûn'unda bilimsel ve düşünsel başarısızlığın nedenlerinden biri olarak değerlendirmiştir.¹⁹ Teftişlerin eğitim standartlarını denetlemekten çok, ders ortamındaki siyasi diyalogları kontrol etmeye yönelik olduğu düşünülmektedir.²⁰ 1903-1904 eğitim yılına dair veri bulunmazken, 1904-1905 yılı ders programı 12 Eylül 1904'te *İkdam* gazetesinde yayımlanmıştır.²¹ Bu çerçevede tefsir derslerinin kurumsallaşması, sadece akademik içerikle değil, aynı zamanda dönemin eğitim politikalarıyla şekillenmiştir.

1900-1908 yılları arasında *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi*'nde tefsir dersi veren hocalar, Osmanlı arşiv belgeleri, *Maârif Nezâreti Salnâmeleri* ve dönemin

16 Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 48.

17 *Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye Altıncı Sene*, 66; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 97; Meclis-i Maârif Raporları, 1903, 20; Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 48-49.

18 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, M.F. MKT, 706/44, 8 Mayıs 1319 (21 Mayıs 1903), 1; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 394; Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 53.

19 *Türkiye Maarif Tarihi*, 3/1221; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 97.

20 Dölen, *Osmanlı Döneminde Dârülfünûn 1863-1922: Türkiye Üniversite Tarihi- I*, 291.

21 *İkdam*, 30 Ağustos 1320 (12 Eylül 1904), 2; Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 56.

gazetelerinde yayımlanan ilanlar aracılığıyla belirlenmektedir.²² Şûbenin ilk Tefsir dersi hocası Manastırlı İsmâîl Hakkı olup, 1900-1903 yılları arasında tüm sınıflara ders vermiştir. 1903-1904 eğitim yılında, dördüncü sınıfın açılmasıyla birlikte bu sınıfın Tefsir dersi için Hâlis Efendi (1903) atanmış, ancak kısa süre sonra istifa ederek yerine Batumlu Mehmed Said Efendi (1903-1912) tayin edilmiştir.²³ 1908 yılı itibarıyla, birinci sınıflarda Kereci Said Efendi, diğer sınıflarda ise Manastırlı İsmâîl Hakkı ders vermeye devam etmiştir.²⁴

Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi'nin ders programında Lügat, Kavâid, Belâgat ve Mantık gibi ilimlerine yer verilmemiştir, bunun yerine Tefsir, Hadis, Kelâm, Fıkıh ve Usûl gibi temel İslâmî ilimler müfredata dâhil edilmiştir.²⁵ Mehmet Paçacı, bu durumu öğrencilerin doğrudan İslâmî ilimlerle muhatap olmasını sağlamak ve İslâm ilimlerini millileştirme amacıyla Arapçadan soyutlamak şeklinde yorumlamaktadır.²⁶ Ancak, bu kurumun yükseköğretim seviyesi olması nedeniyle, başvuran öğrencilerin medrese eğitimlerini tamamlamış olması ve Arapça dersine ihtiyaç duyulmaması daha makul bir açıklama olarak görülmektedir.²⁷

Şûbede Tefsir derslerinin dört yıl boyunca okutulması ve diğer derslere kıyasla daha fazla ders saatine sahip olması dikkat çekicidir. Gökkır ve Asrı, bu yapıyı Oryantalist ve Protestan düşüncenin Osmanlı eğitim sistemine etkisi olarak değerlendirmekte, kutsal metinle doğrudan muhatap olma anlayışının Dârülfünûn'a yansıdığını iddia etmektedirler.²⁸ 1900-1908 yılları arasında okutulan Tefsir kitapları hakkında sınırlı bilgi bulunmaktadır. 1913 yılında müderris olarak atanan Kastamonulu Ballıklıhzâde Ahmed Mahir Efendi (1913-1914), öğrencilerinin Beyzâvî'nin (ö. 685/1286) *Envârü'l-tenzîl ve esrârü'l-te'vîl* adlı tefsirini okuduğunu belirtmektedir.²⁹

22 Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 98; Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 49-53.

23 Başbakanlık Osmanlı Arşivi: M.F. MKT, 733/48, 22 Temmuz 1913/4 Ağustos 1903), 1; İhsanoğlu, *Darülfünun*, 2/623.

24 İhsanoğlu, *Darülfünun*, 2/62; *Dârülfünûn İlâhiyat Sempozyumu Tebliğleri, 18-19 Kasım 2009* (İstanbul: Ada Ofset, 2010), 13.

25 Öztürk, *Osmanlı Tefsir Mirası*, 44; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 97.

26 Paçacı, "Osmanlı Medreselerinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsir'in Çağdaşlıkla Karşılaşması", 1/87.

27 Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 76.

28 Bilal Gökkır- Safınaz Asrı, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Dârülfünûn ve Medreseleri", *Muhafazakâr Düşünce* 2/6 (2003), 140.

29 Mahir, *el-Fâtîha fî Tefsiri'l-Fâtîha*, 3.

1908-1914 yılları arasında *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye Şûbesi*'nde Tefsir derslerine yönelik çeşitli düzenlemeler yapılmış, *Meclis-i Muallimîn*'in ihdasıyla ders programlarında değişiklikler gerçekleştirilmiştir. 21 Aralık 1911'de oluşturulan bu meclis, 1911-1912 yılları arasında altı kez toplanmış ve zabıtları *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi* arşivine kaydedilmiştir.³⁰ 8 Mart 1912'de Emrullah Efendi, Usûl, Tefsir ve Hadis derslerinin seviyesini yükseltmek için bir kürsü oluşturulmasını talep ederek tefsir derslerinin kurumsallaşmasına katkı sağlamıştır.³¹ Tefsir derslerinin kurumsallaşması sürecinde önemli reform girişimleri gündeme gelmiş, derslerin yeniden yapılandırılması, Tefsir kürsüsünün açılması ve yeni programların oluşturulması planlanmıştır. Ancak, bu girişimler için gerekli bütçenin sağlanamaması nedeniyle *Maârif Nezâreti* tarafından kabul edilmemiştir.

3. Dârülfünûn ve Tefsir İlmi

Dârülfünûn döneminde hazırlanan yeni programda Tefsir dersi her sınıfta dört saat olarak yer almıştır. Ancak, diğer alanlarda usûl ve tarih gibi temel disiplinlerle ilgili dersler bulunmasına rağmen, tefsir eğitiminin geleneksel medrese anlayışına paralel şekilde devam ettiği görülmektedir. Kasım 1908'de yapılan program güncellemelerinde Usûl-i Fıkıh, Tarih-i Edyân, Siyer-i Nebî gibi dersler eklenmiş, ancak tefsir eğitimi adına bir değişiklik olmamıştır.³² Medrese ıslahatı sonrası programlarla Dârülfünûn ders programları arasındaki benzerlikler dikkate alındığında, medrese reformlarının Dârülfünûn'dan etkilenmiş olabileceği öne sürülmektedir. Her ne kadar Dârülfünûn'un medreselerden farklı bir eğitim anlayışı benimsemesi beklense de tefsir eğitimi büyük ölçüde geleneksel yapısını korumuştur. En belirgin fark, okutulan kitabın ismi yerine ders içeriğini yansıtan bir başlık kullanılmasıdır.³³ Ancak genel olarak, Dârülfünûn ve medrese tefsir eğitimi arasında köklü farklılıkların olmadığı ifade edilmektedir. Dârülfünûn'un yükseköğretim düzeyinde eğitim verdiği göz önünde bulundurulduğunda, onun Medresetü'l-Mütehassısîn ile kıyaslanması gerektiği, bu bağlamda Dârülfünûn'un ihtisas seviyesinde bir eğitim sunduğu anlaşılmaktadır.³⁴

30 Arslan, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)", 9-36; Selçuk, "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Meclis Zabıtları", 206-14.

31 *Başbakanlık Osmanlı Arşivi, BEO, 4021/3015/29/2/1, 20 Rebiu'l-evvel 1320/26 Şubat 1328 (9 Mart 1912)*; Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 265; Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 117-120.

32 Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, 62; Ergun, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 259.

33 Gökkır-Asrî, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Dârülfünûn ve Medreseleri", 137.

34 Aynî, *Dârülfünûn Tarihi*, 71.

1910 yılında Dârülfünûn'da başlatılan yenileşme çalışmaları, 1912 yılında yürürlüğe giren yeni nizamnâme ile kurumsal bir çerçeveye oturtulmuştur. Bu nizamnâme, Dârülfünûn'u "*bilim ve bilgilerin yayılması ve gelişmesine çalışan en büyük bilim müessesesi*" olarak tanımlayarak kurumun modern yükseköğretim anlayışı doğrultusunda yeniden şekillendirilmesini amaçlamıştır. Bu çerçevede Dârülfünûn, *Ulûm-ı Âliye-i Dîniye*, *Ulûm-ı Hukûkiyye*, *Ulûm-ı Tıbbiye* ve *İspenciyâri*, *Ulûm-ı Edebiyye* ve *Fünûn Şubesi* olmak üzere beş ana şubeden oluşan bir yapıya kavuşturulmuştur.³⁵

1912 Dârülfünûn Nizamnâmesi, eğitim-öğretim süreçlerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuş ve yükseköğretimde önemli dönüşümlere zemin hazırlamıştır.³⁶ Bu değişim yalnızca Dârülfünûn ile sınırlı kalmayıp, modern yükseköğretim kurumlarının oluşumu ve gelişimi üzerinde de kalıcı etkiler bırakmıştır. Nizamnâme ile öngörülen üniversite sistemi ile günümüz üniversite teşkilatlanması arasında benzerlikler dikkate değerdir. Dârülfünûn'un akademik yapılanması ve işleyiş modeli, günümüzde de büyük ölçüde geçerliliğini korumaktadır.³⁷

1912 yılı itibarıyla Dârülfünûn'a giriş sınavlı ve sınavsız olmak üzere iki şekilde gerçekleşirken, *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi*'ne kabulde sınav zorunlu tutulmuştur.³⁸ Bu durumun en önemli sebeplerinden biri, şubeye duyulan yoğun ilgi ve sınırlı kontenjanlardır. Medrese geleneğinin uzun yıllardır sürmesine rağmen Dârülfünûn'un bu bölümü beklenenden fazla talep görmüş ve öğrenci seçiminde sınav uygulaması zorunlu hale getirilmiştir.³⁹

1912 Nizamnâmesi, teşkilatlanma düzenlemelerinin yanı sıra eğitim programlarında da önemli değişiklikler yapmıştır. *Ulûm-ı Şer'iyye Şubesi*, Kelâm ve Fıkıh olmak üzere iki ana bölüme ayrılmış, 1913 yılı itibarıyla ders programları daha sistemli hale getirilmiştir.⁴⁰ Dersler, belirlenen eğitim grupları çerçevesinde organize edilerek öğrencilerin mezuniyeti bu gruplara göre düzenlenmiştir. Bu bağlamda, Tefsir ve Hadis derslerini içeren bir ders grubu oluşturulmuş ve bu grupta Hadis ve Tefsir dersleri okutulmuştur.⁴¹

35 Şule Yalçın, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)" (yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 33; Ergun, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 261-63.

36 Hatipoğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi*, 46-54.

37 Ergun, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 262.

38 Muhammed el-Mubârek, *Fıkhu'l-Luga ve Hasâisu'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981), 269.

39 Gökıkr-Asrı, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Dârülfünûn ve Medreseleri", 138.

40 Hatipoğlu, *Türkiye Üniversite Tarihi*, 46; Ergun, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 265.

41 Ergun, *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*, 268-70.

Özetleyecek olursak, Osmanlı eğitim sisteminde medrese ve Dârülfünûn kurumlarının tefsir öğretimi üzerindeki etkileri, zaman içerisinde değişim göstermiştir. Geleneksel medrese eğitiminde tefsir ilmi, Arap dili ve belâgatının bir uygulama alanı olarak görülmüş, Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf'ı* ve Beyzâvî'nin *Envârü't-Tenzil'i* gibi eserler aracılığıyla dilbilgisi kurallarının pratiği yapılmıştır. Ancak XIX. yüzyılın sonları ve XX. yüzyılın başlarında eğitim sistemindeki yenilikçi hareketlerle birlikte Kur'ân'ı anlama odaklı bir eğitim anlayışı gelişmeye başlamıştır. Osmanlı eğitim sisteminin Batılılaşma sürecine girmesiyle birlikte dini eğitimde kutsal metin odaklı bir yaklaşım benimsenmiştir. Bu doğrultuda, *Meânî-i Kur'ân* başlığı altında Kur'ân tercüme ve tefsir dersleri müfredata eklenmiş, böylece Kur'ân'ın anlaşılması için yeni bir yöntem benimsenmiştir. İkinci Meşrutiyet Dönemi, bu dönüşümün en belirgin hissedildiği zaman dilimi olmuştur.⁴²

Batı'daki Reform ve Rönesans hareketleri, kutsal metinlerin doğrudan anlaşılması gerektiği fikrini ortaya çıkarmış ve bu düşünce Osmanlı eğitim sistemini de etkilemiştir. XVIII. yüzyıldan itibaren artan Batılılaşma çalışmalarıyla birlikte eğitim programlarında modernleşme süreci hız kazanmıştır. Bu değişim, tefsir ilminin geleneksel dilbilgisi odaklı yaklaşımından uzaklaşarak, doğrudan Kur'ân'ın anlaşılmasını amaçlayan yeni bir çerçeveye oturtulmasına zemin hazırlamıştır.⁴³

Osmanlı medrese ve Dârülfünûn'da gerçekleşen bu dönüşüm, günümüz tefsir anlayışına doğrudan etki etmiştir. Kur'ân merkezli bir din eğitimi fikri, geleneksel belâgat temelli tefsir okumalarından farklı olarak, Kur'ân'ın anlamına doğrudan yönelen bir metot geliştirilmesine katkı sağlamıştır. Bu yönelim, çağdaş tefsir çalışmalarında metodolojik farklılıkların oluşmasına ve Kur'ân'a doğrudan müracaat eden yaklaşımların yaygınlaşmasına neden olmuştur. Bu çerçevede, Dârülfünûn'un tefsir eğitimi üzerindeki yenilikçi etkisi, geleneksel eğitim anlayışından uzaklaşarak, Kur'ân'ı anlamaya yönelik yeni yaklaşımların benimsenmesini sağlamış ve günümüz İslâm eğitim sisteminin temellerini oluşturmuştur.

4. Manastırlı İsmâil Hakkı'nın İlmi Kişiliği

Manastırlı, Osmanlı dönemi âlimleri arasında önemli bir yere sahip olup, özellikle tefsir ve dinî ilimler alanındaki katkılarıyla tanınmaktadır. 1846 yılında Manastır'da doğmuş, eğitim hayatına burada başlamıştır. İlk tahsilini Manastır'daki çeşitli hocalardan almış, özellikle dil ve gramer ilimlerine yoğunlaşmıştır. Henüz 18

42 Gökıır- Asrı, "Kur'an ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Dârülfünûn ve Medreseleri", 139.

43 Eren, "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 140.

yaşında iken Bursevî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân* tefsirini okutması, onun tefsir alanındaki yetkinliğini göstermektedir.⁴⁴ Daha sonra İstanbul'a giderek Mehmet Şevki Efendi (1829-1887) ve Tikveşli Yusuf Ziyaeddin Efendi (1830-1920) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden Arapça ve diğer İslâmî ilimleri tahsil etmiştir.⁴⁵ Fatih Camii'nde ders okutma yetkisi kazanması ve 1890 yılında icazet vermeye başlaması, onun ilmî kariyerinde önemli bir dönüm noktasıdır.⁴⁶

Manastırlı, Türkçe'nin yanı sıra Arapça, Farsça ve Bulgarca bilmekte, bu sayede geniş bir kitleye hitap edebilmekteydi. İstanbul'daki Dolmabahçe, Valide Sultan, Süleymaniye, Sultanahmet ve Ayasofya camilerinde vaizlik yaparak halkı bilgilendirmiştir. Çeşitli eğitim kurumlarında fıkıh, akâid, tefsir, hadis ve kelâm dersleri vermiştir. *Mekteb-i Hukuk*, *Mühendishâne-i Berr-i Hümayun*, *Mekteb-i Mülkiye* ve *Dârülfünûn-i Şâhâne*⁴⁷ gibi kurumlarda hocalık yapmış, daha önce de söylediğimiz gibi Dârülfünûn'da Tefsir dersleri müderrisi olarak görev almıştır.⁴⁸ Hizmetlerinden ötürü dördüncü rütbeden Osmanlı nişanı ile ödüllendirilmiş ve 1908'de *Meclis-i Ayân* üyesi seçilmiştir. Ayrıca, Sultan Reşad'ın Rumeli seyahatine eşlik etmesi, onun Osmanlı yönetimiyle olan yakın ilişkisini ve ilmi şahsiyetine duyulan itibarı göstermektedir.⁴⁹

Manastırlı, dönemin önemli İslâmcı yayın kurumları olan *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilü'r-Reşad*'da yazılar kaleme almış, ayrıca *Tercümân-ı Hakîkât* ve *Tasvîr-i Efkâr* gibi gazetelerde de fikirlerini paylaşmıştır. Bu yönüyle, yalnızca bir akademisyen değil, aynı zamanda Osmanlı aydın çevresinde etkin bir düşünür olarak da dikkat çekmiştir. Mehmet Âkif Ersoy (1873-1936) *Sebilü'r-Reşad*'daki yazısında Manastırlı'nın özellikle tefsir ilmine olan derin ilgisini ve geniş bilgisini vurgulamıştır.⁵⁰ 1912 yılında, Dârülfünûn'daki görevine devam ederken kalp krizi

44 Hafız Davud el-Hac, "Fazıl-ı Merhum Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Hazretlerinin Yazısı", *Sebilü'r-Reşad* II-IX/41-223 (19 Aralık 1912), 280-281; Süleyman Bakı, "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelâm Alanındaki Eserleri", *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar: Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı* (İstanbul, 2014), 88.

45 Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 229; Albayrak, *Son Dönem Osmanlı Uleması İlmiye Ricalinin Teracim-i Ehvali*, 285.

46 Bursalı Mehmed Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, ed. A. Fikri Yavuz- İsmail Özen (İstanbul: Meral Yayınevi, ts.), 365.

47 Taşer, "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi", 21; Salih Sabri Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", *DİA İslam Ansiklopedisi* (Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), 2003), 564.

48 Albayrak, *Son Dönem Osmanlı Uleması İlmiye Ricalinin Teracim-i Ehvali*, 286.

49 Yavuz, "Manastırlı İsmail Hakkı", 564.

50 Mehmet Akif, "Makalat (Ya Hasreten Ba'de Hasretin Ale'l-Müslimin!)", *Sebilü'r-Reşad*, (02 Ocak 1913), 300-301.

geçirerek vefat etmiş ve Fatih Camii avlusuna defnedilmiştir.⁵¹ Ölümü büyük bir üzüntüyle karşılanmış, çeşitli gazetelerde taziye mesajları yayımlanmıştır.⁵² Mehmet Âkif'e göre Manastırlı, İbn Abbas'tan (ö. 619/687) kendi zamanına kadar gelen tüm önemli müfessirleri tanıyacak kadar geniş bir ilmî birikime sahipti ve en çok tefsir ilmine yönelmişti.⁵³

Manastırlı, dönemin siyasi ve fikri hareketleri içinde önemli bir yer tutmuş, özellikle İslâmcılık düşüncesine katkılar sunmuş bir âlimdir. İttihat ve Terakki ve Meşrutiyet söylemlerine yakın olması nedeniyle bazı kesimler tarafından eleştirilmiştir. Aynı zamanda tasavvufa mesafeli bir duruş sergilediği yönünde kanaatler bulunmaktadır.⁵⁴ Manastırlı, Osmanlı'da İslâmcılık hareketinin önemli isimlerinden biri olarak tefsirlerinde vahdet, hürriyet, içtihat ve İslâm'ın yeniden dirilişi gibi konulara odaklanmıştır. *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilü'r-Reşâd* dergilerinde kaleme aldığı yazılarla İslâm'ın evrenselliğini savunmuş ve içtihadın dönemin en önemli dinamiği olduğunu vurgulamıştır.⁵⁵ Manastırlı, tefsirlerinde sosyal ve fikrî gelişmelerin etkisini göstererek, XX. yüzyılda İslâm'ın en büyük dinamiğinin içtihad olduğunu savunmuş ve yeni anayasa çalışmalarında İslâm hukukunun katkısının gerekliliğini vurgulamıştır.⁵⁶ Manastırlı daha ziyade Fıkıh, Kelâm ve Tefsir alanlarında önemli eserler vermiş olup,⁵⁷ çalışmamızda sadece *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir* adlı eseri üzerine duracağız.

4.1. Fusûlü't-teysir'e Dârülfünûn Etkisi

Manastırlı, Osmanlı'nın fikrî ve siyasî dönüşümler yaşadığı bir dönemde yetişmiş, geleneksel medrese eğitimi ile modern mektep sistemini bir arada tecrübe etmiş önemli bir ilim adamıdır. Hem klasik İslâmî ilimlerin tahsil edildiği medreselerde hem de modern eğitim anlayışıyla şekillenen mekteplerde ders vermesi, onun geniş ilmî ve çok yönlü eğitim anlayışını ortaya koymaktadır. Daha önce de belirttiğimiz gibi Manastırlı, Osmanlı ilmî teşkilatının yeniden yapılandırılması sürecinde, 1900 yılında yürürlüğe giren *Dâru'l-Fünûn-ı Şâhâne Nizamnâmesi* kapsamında kurulan *Dâru'l-Fünûn Ulûm-ı Âliye-i Dîniyye Şubesi*'nde tefsir muallimi olarak

51 Albayrak, *Son Dönem Osmanlı Uleması İlmiye Ricalinin Teracim-i Ehvali*, 286.

52 Şamlı, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği", 46.

53 Akif, "Makalat (Ya Hasreten Ba'de Hasretin Ale'l-Müslimin!)", 300-301.

54 "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme", 139.

55 Şamlı, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği", 117.

56 Şamlı, 117-18; Duman, "Fıkıh ve Siyaset Arasında İctihat", 90.

57 Daha geniş bilgi için bk. Nazif Ay, *Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslam Düşüncesindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 17-20.

görev yapmıştır.⁵⁸ Bu kurum, Osmanlı Devleti'nde yüksek dinî eğitimin modern anlamda yeniden düzenlenmesini hedefleyen bir yapı olup, tefsir, hadis, fıkıh, kelam gibi temel İslâmî ilimlerin okutulduğu dört yıllık bir müfredat sistemine sahipti.⁵⁹

Manastırlı, 1900-1904 yılları arasında verdiği tefsir derslerinde klasik anlayış ile modern eğitim metotlarını birleştirmiş, bu yaklaşımıyla *Mekteb-i Mülkiye*'de tefsirin temel dersler arasında yer almasına katkıda bulunmuştur.⁶⁰ Bu durum, Manastırlı'nın yalnızca teorik bilgi aktaran bir müderris değil, aynı zamanda farklı ilim dallarını bir araya getiren bütüncül bir eğitim anlayışına sahip olduğunu göstermektedir.

Manastırlı'nın Dârülfünûn'daki akademik faaliyetleri, onun tefsir ilmindeki metodolojik yaklaşımını şekillendirmiş ve *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir* adlı eserini kaleme almasına zemin hazırlamıştır. Bu eser, 1901-1902 eğitim yılında Mekteb-i Mülkiye'nin birinci sınıfı için hazırlanan usûl-i tefsir notlarını içermektedir. *Fusûlü't-teysir*, hem *Mekteb-i Mülkiye*'de hem de Dârülfünûn'da verilen Tefsir derslerinde temel kaynaklardan biri olmuştur.⁶¹

Manastırlı, *Fusûlü't-teysir*'in varlığını ilk olarak *Şerhu's-sadr bi-fezâil-i leyleti'l-kadr* adlı eserinin dipnotunda belirtmiştir.⁶² Ancak, Osmanlı dönemi biyografik eserlerinde ve modern akademik kaynaklarda bu esere dair yeterli bilgi bulunmamaktadır. Bursalı Mehmed Tâhir (1861-1925), Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) ve Diyanet İslâm Ansiklopedisi'ndeki "Manastırlı İsmâil Hakkı" maddesinde *Fusûlü't-teysir*'e yer verilmemesi, eserin tefsir usûlü literatüründe yeterince tanınmadığını göstermektedir.⁶³ Ancak, son yıllarda Osmanlı dönemi tefsir çalışmaları üzerine yapılan yeni akademik incelemelerde, *Fusûlü't-teysir*'e daha fazla vurgu yapıldığı görülmektedir. Bu durum, eserin Osmanlı tefsir geleneği içindeki yerinin ve Manastırlı İsmâil Hakkı'nın usûl-i tefsir alanındaki katkılarının giderek daha fazla önem kazandığını göstermektedir.⁶⁴

58 Zengin, *Medreseden Darülfünuna Yüksek Din Öğretimi*, 54; Ercan Şen, Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir* Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı, *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53/1 (Haziran 2020), 25.

59 Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*, 212; Zengin, *Medreseden Dârü'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*, 57.

60 Mehmedoğlu, *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*, 205.

61 Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir* Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 24.

62 Hakkı, *Şerhu's-Sadr bi-Fezâil-i Leyleti'l-Kadr*, 3.

63 Sapanca, "Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları", 158; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir* Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 24.

64 Kaya, "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri", 322; Şamlı, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği", 40; Batman, "Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debreli Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Mültekat fi-Usûlü't-Tefsir Adlı Eseri", 2; Haspolat, "Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri", 200.

4.2. Akademik Metodoloji ve Usûl Terminolojisindeki Değişimler

Fusûlü't-Teysir, rik'a hattı ile yazılmış, 34 varak ve 66 sayfadan oluşan, sistematik bir öğretim formatına sahip bir eserdir. Geleneksel el yazması metinlerden farklı olarak, kenar haşiyeleri ve ek şerhler içermemesi, doğrudan akademik müfredat için hazırlandığını göstermektedir. Manastırlı tarafından 1317-1318 eğitim-öğretim yılı için kaleme alınan bu eser, dönemin akademik metodolojisine uygun bir ders kitabı niteliği taşımaktadır.⁶⁵

Manastırlı, *Fusûlü't-teysir*'i iki ana bölüme ayırarak on dört alt başlık altında düzenlemiş ve Osmanlı usûl geleneğinde yaygın olan klasik anlatım tarzını sürdürmüştür. Özellikle fevâid ve tenbîh başlıklarını kullanarak kavramları detaylandırması, eğitim sürecinde öğrencilere rehberlik etme amacını yansıtmaktadır. Bu yöntem, Osmanlı tefsir usûlünde geleneksel metodolojinin devam ettiğini ve Süyûtî (ö. 911/1505) gibi önceki müfessirlerin sistematik yaklaşımlarının Osmanlı ilmî çevrelerinde etkili olmaya devam ettiğini göstermektedir.⁶⁶ Eserin akademik yöntemler açısından en dikkat çeken yönlerinden bir diğeri de her sayfanın numaralandırılmış olması ve modern dönem akademik yazım tekniklerine uygun dipnot sisteminin kullanılmasıdır. Özellikle 63. ve 65. sayfalarda görülen modern dipnot uygulamaları, Osmanlı'nın son döneminde akademik metodolojide yaşanan dönüşümün somut bir göstergesi niteliğindedir.⁶⁷

Fusûlü't-teysir, klasik tefsir usûlü eserlerinden farklı olarak, kapsamlı bir içerik yerine öğretime yönelik sade ve öz bir yöntem benimsemiştir. Ders kitabı formatında hazırlanması, akademik müfredatta kullanılmasını kolaylaştırmış ve tefsir eğitiminde metodolojik değişime zemin hazırlamıştır. Örneğin, eserin giriş bölümünde temel kavramları tanımlayarak tefsir ilmine genel bir çerçeve çizen müellif, tefsiri kelâmullahın manalarını anlamaya ve hakiki saadete ulaşmaya vesile olan bir ilim olarak tanımlamaktadır.⁶⁸ Eserde Mekkî ve Medenî sûreler ayırımında farklı ölçütler benimsenmiş olsa da en yaygın kabul gören yaklaşım, hicreti esas alan sınıflamadır. Manastırlı, ikinci ve üçüncü asıllarda bu meseleyi ele alarak, Mekkî ve Medenî tasnifinde nüzûl mahallinin değil, hicret öncesi veya sonrası oluşunun

65 Şen, “Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı”, 25.

66 Süyûtî Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân* (Şam: Dâru İbn Kesîr, 2006); Şen, “Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı”, 25.

67 Şen, “Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı”, 26.

68 Hakkı, *Fusûlü't-teysir fi usûli't-tefsir*, 3.

belirleyici olduğunu vurgulamaktadır.⁶⁹ Bu yaklaşım, geleneksel tefsir usûlündeki metodolojik eğilimlerin bir yansıması olup,⁷⁰ terminolojide zaman içerisinde oluşan standardizasyonun bir örneğini teşkil etmektedir.

Manastırlı, Mekkî ve Medenî sûrelerin belirlenmesine dair kıstasları ele alırken mutlak genellemelerden kaçınarak bu kuralların farklılık gösterebileceğini vurgulamaktadır. Tâbiîn'den nakledilen bazı görüşleri eleştirerek kendi değerlendirmesini öne çıkaran müellif, konuyu somut örneklerle temellendirmekte ve eleştirel bir bakış açısı sergilemektedir.⁷¹ Bu, onun metodolojik titizliğini ve usûl terminolojisindeki değişimleri dikkate aldığını göstermektedir.

Manastırlı, Kur'ân'ın iniş sürecini hazarî-seferî, leylî-neharî ve semavî-arzî nüzûl ayrımları çerçevesinde ele alarak, geleneksel tefsir usûlünü sistematik bir yaklaşımla açıklamıştır.⁷² Bu tasnifler, Osmanlı dönemi tefsir metodolojisinde ilmî çerçevenin korunmasını sağlarken, aynı zamanda öğretim süreçlerine uyarlanarak daha sistematik bir bilgi aktarımına imkân tanımıştır. Bu bağlamda, rivayetleri değerlendirirken Taberî (ö. 310/923) ve Beyzâvî (ö. 685/1286) gibi klasik tefsir âlimlerinden alıntılar yaparak, tefsir usûlü eserlerinin yanı sıra doğrudan tefsir kaynaklarına da başvurduğunu göstermektedir. İlk nazil olan âyet ve sûreler konusunda genel kabul gören yaklaşımı benimseyen Manastırlı, Alak sûresinin ilk âyetlerinin inen ilk vahiy olduğunu *Sahih-i Buharî* ve *Müslim*'deki rivayetlerle temellendirmektedir.⁷³

Manastırlı, son inen âyet ve sûre tartışmalarını ele alarak farklı rivayetleri sistematik bir şekilde değerlendirmiştir. Bakara sûresi 281. âyetinin son nazil olan âyet olduğu görüşünü benimseyip, bu kanaatini rivayetlerle desteklemiş, sûre bazında ise Nasr sûresinin son vahiy olduğunu belirtmiştir. Manastırlı'nın bu konuda kesin bir kanaat ortaya koyması, metodolojik yaklaşımının bir göstergesi olup, konuyu değerlendirirken rivayet tefsirinin kurucu âlimleri olan Taberî ve İbn Ebû Hâtim'e (ö. 327/938) atıfta bulunması, klasik tefsir kaynaklarına dayandığını ortaya

69 Hakkı, 4.

70 Bedreddin Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî usûli'l-fikh*, ed. Muhammed Tâmir (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994), 4/1/187; Süyûtî Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, 1/2/394-396.

71 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 7.

72 Hakkı, 10-15; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 29.

73 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 18-23; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 30.

koymaktadır.⁷⁴ Bu yaklaşım, usûl terminolojisindeki değişimlerin anlaşılmasında geleneksel ve rivayet temelli bir bakış açısını yansıtmaktadır.

Manastırlı, *Fusûlu't-Teyisîr*'in ikinci bölümünde, tefsir usûlünün tarihsel bağlamla en yakından ilişkili alanlarından biri olan sebep-i nüzûl konusunu ele almakta ve bu çerçevede kavramın tanımını yaparak tartışmalara giriş yapmaktadır. Sebeb-i nüzûlün, Kur'ân âyetlerinin doğrudan ya da belirli bir olay veya soruya binaen nazil olmasıyla şekillenen bir olgu olduğunu ifade eden müellif, bu alandaki temel kaynaklara işaret etmekte ve en kapsamlı eserin Süyûtî'nin *Lübâbu'n-Nukûl* adlı eseri olduğunu belirtmektedir.⁷⁵ Manastırlı, sebep-i nüzûl bilgisinin tefsir açısından taşıdığı önemi vurgularken, Vâhidî'nin (ö. 468/1076) *Esbâbü'n-Nüzûl* eserinden yaptığı alıntıyla, bu bilgi olmaksızın Kur'ân'ın doğru bir şekilde tefsir edilemeyeceğini ifade etmektedir. Nitekim kıblenin belirlenmesi, içkinin haram kılınması, insanın ahiret durumuyla ilgili hükümler ve Safâ ile Merve arasındaki sa'y gibi konulara dair âyetlerin anlaşılmasında sebep-i nüzûlün belirleyici bir unsur olduğunu göstermektedir.⁷⁶ Bu durum, nüzûl bağlamının tefsir metodolojisi üzerindeki etkisini ve usûl terminolojisinin tarihsel süreç içinde nasıl şekillendiğini ortaya koymaktadır.

Manastırlı'nın eserinde sebep-i nüzûl kavramına yönelik metodolojik yaklaşımı, hem teorik çerçeve hem de uygulama açısından sistematik bir değerlendirme sunmaktadır. Bu bağlamda ele alınan başlıca meseleler şu şekilde kategorize edilebilir:

a. Sebeb-i Nüzûlün Yorumsal Boyutu: Manastırlı, sebep-i nüzûl ile hükmün genelliği arasındaki ilişkiyi değerlendirerek, belirli bir olay veya kişi üzerine inen âyetlerin daha geniş bağlamda tüm insanlığa hitap ettiğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, klasik müfessirlerin yaklaşımlarına atıfta bulunarak, özellikle Fahreddîn er-Râzî'nin (ö. 606/1210) Hucurât 13. âyet bağlamındaki değerlendirmesini örnek göstermektedir.⁷⁷ Ancak modern dönemde tefsirde ortaya çıkan yeni anlama metotları, nüzul dönemi bilgilerini merkeze alarak Kur'ân'ı anlamaya çalışırken, klasik literatürdeki bütüncül yaklaşım bazen göz ardı edilip âyetlerin evrensel hitabı daraltılabilmektedir.

b. Sebeb-i Nüzûlün Tespit Yöntemleri: Müellif, sebep-i nüzûlün tespitinde temel metodolojik yaklaşımın semâ ve rivayete dayandığını, rey ve istinbatın ise bu süreçte belirleyici bir rol oynayamayacağını ifade etmektedir. Bununla birlikte, bir

74 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 33-38; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 31.

75 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 38.

76 Hakkı, 38-42; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 32.

77 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 46-47.

âyetin sebab-i nüzûlünün bilinmemesi, anlamı kapalı ifadelerin yorumunu zorlaştırsa da âyetin anlam bütünlüğünü tamamen ortadan kaldırmaz. Hatta bazı durumlarda, sebab-i nüzûl çerçevesinde daraltılan anlamın kıyas yoluyla genişletilmesi, bağlamın sunduğu tüm manaları içermeyebilir. Manastırlı, rivayetlerin sıhhatini değerlendirirken senet analizine dayalı analitik bir yöntemi benimsemekte ve bu doğrultuda isnad sisteminin belirleyici bir kriter olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁸

c. Çoklu Rivayetler Arasındaki Tercih Esasları: Aynı âyet için birden fazla sebab-i nüzûl rivayeti bulunduğu anda tercih edilmesi gereken metodolojik ilkeleri sıralayan Manastırlı, açık lafız içeren rivayetlerin öncelikli olduğunu, ek bilgiler içeren rivayetlerin bazen dikkate alınmayabileceğini ve sahih isnadın belirleyici olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁹ Nüzûl sebebiyle ilgili rivayetler farklılık gösterdiğinde, rivayetlerin açıklık ve sahihlik durumuna göre tercih yapılır; tercih mümkün olmadığında ise rivayetler birleştirilerek anlam bütünlüğü sağlanmaya çalışılır veya âyetin birden fazla kez nazil olduğu kabul edilir.⁸⁰ Ancak modern tarihselci yaklaşımı benimseyen bazı araştırmacılar, nüzûl sebeplerini bağlamın bir parçası olarak değerlendirerek onların mutlak belirleyici olmadığını savunmaktadır.

d. Mükerrer Nüzûl Meselesi: Müellif, bir âyetin veya surenin birden fazla defa nazil olabileceğine dair görüşleri değerlendirerek, isnatların sahih olduğu ve aralarındaki zaman mesafesinin belirsiz olduğu durumlarda mükerrer nüzûl ihtimalinin kabul edilebileceğini ifade etmektedir. Ancak tenbihat kısmında tekerrür-i nüzûlü prensip olarak reddettiğini belirtmesi, onun konuya dair tutumundaki eleştirel yaklaşımı ortaya koymaktadır.⁸¹ Tarih boyunca bazı âlimler, esbâb-ı nüzûl rivayetlerindeki çelişkileri gidermek için bu anlayışı zorunlu görmüş, eleştirel yaklaşımı benimseyenler ise cem' ve tercih yöntemleriyle bu çelişkilerin giderilebileceğini savunmuştur.⁸² Modern dönemde de tartışmalar devam etmiş, özellikle Kur'ân'ın nazmî bütünlüğü ve tedricî vahiy süreci bağlamında mükerrer nüzûl eleştirilmiştir. Mezhep ve müfessirler arasında farklı yaklaşımlar bulunsada mutedil âlimler, dengeli ve kapsamlı bir perspektif sunmaya çalışmıştır.

78 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 47-48; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 33.

79 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 51-56.

80 Mennâ' Halîl, Kattân, Esbâb-ı Nüzûl, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, çev. Erdoğan Pazarbaşı, İbrahim Görener, [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına], (2001), sayı: 11, 153-172

81 Hakkı, *Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr*, 56; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 34.

82 Enes, Temel, "Mükerrer Nüzul Meselesi - I". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2017), 313-334.

e. Sebeb-i Nüzûl Rivayetlerinin Doğru Kullanımı: Manastırlı, sebeb-i nüzûl rivayetlerinin tarihî bağlamın anlaşılmasında kritik bir rol oynadığını, ancak yanlış veya zayıf rivayetlerin kullanılması halinde âyetlerin anlamlarının çarpıtılabileceğini vurgulamaktadır. Bu çerçevede, özellikle kıssa ile sebeb-i nüzûl ayırımına dikkat çekerek, tarihî olayların âyetlerin iniş sebebi olarak değerlendirilmesi için kesin kriterler ortaya koymaktadır.⁸³ Kur'ân kıssalarına yönelik çalışmalar genellikle tarihî kökenlerine odaklanırken, sûrelerle olan anlam ilişkisi ihmal edilmiştir. Oysa kıssalar, sûrelerin bütünlüğünü destekleyerek yeni anlam katmanları sunmakta ve metnin daha derinlikli anlaşılmasına katkı sağlamaktadır.

Sonuç

Manastırlı İsmâil Hakkı'nın sebeb-i nüzûl kavramına dair metodolojik yaklaşımı, geleneksel tefsir usûlü ile modern akademik düşünce arasında çok yönlü bir köprü kurarak, tefsir disiplinine önemli katkılar sağlamaktadır. Onun esbâb-ı nüzûl tespitindeki titiz yaklaşımı, rivayetlerin sened analizine dayalı eleştirisi ve mükerrer nüzûl gibi tartışmaları sistematik bir düzene oturtma gayreti, klasik tefsir mirasını modern akademik yaklaşımlarla uyumlu hale getirme çabasını gözler önüne sermektedir.

Manastırlı'nın metodolojisi, klasik rivayet merkezli yaklaşımı sürdürmekle birlikte, eleştirel düşüncenin ve metin analizinin önemini de vurgulayarak, esbâb-ı nüzûlün yorumsal boyutunu daha geniş bir perspektiften değerlendirmektedir. O, belirli bir olay veya kişiye indirgenerek anlamı daraltılan ayetlerin evrensel boyutunun ihmal edilmemesi gerektiğini ortaya koyarak, Kur'ân'ın tarihsel bağlamının anlaşılmasında dengeli bir perspektif sunmaktadır. Bu bağlamda, klasik âlimlerin görüşlerini merkeze alarak, modern tarihselci okumalara eleştirel bir mesafe koyması da dikkat çekicidir.

Daha özelde, Manastırlı'nın Dârülfünûn'daki akademik faaliyetleri, tefsir disiplininin akademik bir sistematığe kavuşturulmasında önemli bir rol oynamış ve modern dönemde tefsir metodolojisinin şekillenmesine katkıda bulunmuştur. Onun sened tenkidine dayalı rivayet değerlendirme usûlü, rivayetleri sıhhatine göre kategorize etme prensibi ve birden fazla sebeb-i nüzûl rivayeti arasında tercih yapma ilkeleri, hem klasik hem de modern tefsir anlayışları için önemli bir referans noktası oluşturmaktadır. Ancak, onun metodolojisinin bugün ne ölçüde uygulanabilir olduğu sorusu hala tartışmaya açıktır. Geleneksel esbâb-ı nüzûl anlayışının mutlak belirleyiciliği, modern tarihselci okumalar karşısında yeniden değerlendirilmekte ve daha geniş anlam katmanlarına kapı aralamaktadır.

83 Hakkı, *Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir*, 59-66; Şen, "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysir fi usûli't-tefsir Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı", 35.

Sonuç olarak, Manastırlı İsmâil Hakkı'nın tefsir metodolojisi, gerek geleneksel usûl prensiplerinin korunması gerek akademik sistematik inşası açısından çağın tefsir anlayışına önemli katkılar sunmaya devam etmektedir. Onun metodolojisi, sırf tarihsel bir miras olarak değil, modern tefsir araştırmalarına yön verebilecek akademik bir model olarak değerlendirilmeye devam etmelidir. Esbâb-ı nüzûl rivayetlerinin tahlili, eleştirel yaklaşımın derinleştirilmesi ve tefsir metodlarının geliştirilmesi açısından Manastırlı'nın çizdiği metodolojik çerçeve, gelecek araştırmalar için değerli bir referans kaynağı olma potansiyeline sahiptir ve bu doğrultuda değerlendirilmelidir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ağırakça, Gülsüm Pehlivan. "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Mekteplerde Ahlak Eğitim ve Öğretimi". Marmara Üniversitesi (Turkey), 2021.
- Akif, Mehmet. "Makalat (Ya Hasreten Ba'de Hasretin Ale'l-Müslimin !)". *Sebilü'r-Reşad*, 02 Ocak 1913.
- Albayrak, Sadık. *Son Dönem Osmanlı Uleması İlmiye Ricalinin Teracim-i Ehvali*. İstanbul: Medrese Yayınları, 1980.
- Altın, Hamza. "II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devirlerinde Öğretmen Yetiştirme Meselesi." Doktora tezi, Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.
- Arslan, Ali. "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi, Fakülte Meclisi'nin Kurulması ve İlk Meclis Zabıtları (1911-1912)". *Değerler Öğretimi Dergisi*, sy 5 (13) (2007): 9-36.
- Atay, Hüseyin. *Osmanlılarda Yüksek Din Öğretimi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1983.
- Ay, Nazif. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın İslâm Düşüncesindeki Yeri". Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.
- Aynî, Mehmet Ali. *Dârülfünûn Tarihi*. Editör Aykut Kazancıgil. İstanbul: Kitabevi, 2007.
- Baki, Süleyman. "Manastırlı İsmail Hakkı Efendi: Hayatı ve Kelâm Alanındaki Eserleri". İçinde *Osmanlı İlim, Düşünce ve Sanat Dünyasında Balkanlar: Milletler Arası Tartışmalı İlmi Toplantı*, 88. İstanbul, 2014.
- Batman, Mustafa Murat. "Osmanlı Modern Dönem Tefsir Usûlü Örneği: Debreli Vildan Faik Bey (1853-1925) ve el-Mültekat fi-Usûlü't-Tefsir Adlı Eseri". Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Boztepe, Süleyman. "II. Abdülhamid Dönemi idadîlerde tarih ve coğrafya eğitim-öğretimi". master

- thesis, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, 2018. <https://acikbilim.yok.gov.tr/handle/20.500.12812/297230>.
- Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu Tebliğleri, 18-19 Kasım 2009. İstanbul: Ada Ofset, 2010.
- Davud, el-Hac Hafız. "Fazıl-ı Merhum Manastırlı İsmail Hakkı Efendi Hazretlerinin Yazısı". *Sebilü'r-Reşad* II-IX, sy 41-223 (19 Aralık 1912): 280-81.
- Doğan, İshak. "Sûre-Kıssa İlişkisi (Kalem Sûresi Örneği)". *Din ve Bilim - Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi Dergisi* 2/1 (Haziran 2019), 115-139.
- Dölen, Emre. "II. Meşrutiyet Döneminde Darülfünun". *Osmanlı Bilimi Arastırmaları (Studies in Ottoman Science)* 10, sy 1 (01 Aralık 2008): 1-46. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/iuoba/issue/1204/14161>.
- . *Osmanlı Döneminde Dârülfünûn 1863-1922: Türkiye Üniversite Tarihi- I*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2009.
- Duman, Ali. "Fıkıh ve Siyaset Arasında İçtihat: Manastırlı İsmail Hakkı'nın Gözünden II. Meşrutiyet Döneminde İçtihat'a Bir Bakış". *Bilimname : Düşünce Platformu* II, sy 5 (Şubat 2004): 75-90. <http://ktpmakale.isam.org.tr/detayilhmklzt.php?navdil=eng&midno=11206875&Dergivalkod=0079>.
- Düstur, 1. Tertip*. C. 7. Ankara: Başvekalet Devlet Matbaası, 1941.
- Efendi, Bursalı Mehmed Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. Editör A. Fikri Yavuz ve İsmail Özen. İstanbul: Meral Yayınevi, t.y.
- el-Mubârek Muhammed. *Fıkhu'l-Luga ve Hasâisu'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Eren, Fatma. "Tanzimat sonrası Dârülfünûn'da tefsir dersleri: 1900-1914 yılları arası bir inceleme". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2017. https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezDetay.jsp?id=LWu_ZSsX6I8P0Hcqyd2ig&no=TkOKPHDGnHHg2Ts931W7VA.
- Ergin, Osman. *Türkiye Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası, 1977. <https://archive.org/details/turkiye-maarif-tarihi-i-ii.-cilt-osman-nuri-ergin-1977/T%C3%BCrkiye%20Maarif%20Tarihi%20I-II.%20Cilt%20--%20Osman%20Nuri%20Ergin%20--%201977%20/page/n33/mode/2up>.
- Ergun, M. *II. Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*. Ankara: Ocak Yayınları, 1996.
- Gökkır, Bilal, ve Safınaz Asrı. "Kur'ân ve Tefsir Öğretiminde Gelenek ve Batılılaşmanın İzleri: Osmanlı Dârülfünûn ve Medreseleri". *Muhafazakar Düşünce* 2, sy 6 (2003): 121-40.
- Gündüz, Mehmet, Bahar Erdoğan, and Süleyman Selimoğlu. "Said Paşa'nın Hatırat'ı ve Modern Eğitim Sorununa Bakışı." *Türkiye Eğitim Dergisi* 6, no. 1 (2021): 146-164.
- Hakkı, Manastırlı İsmail. *Fusûlu't-teysir fi usûlî't-tefsir*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Tercüman, t.y.
- . *Şerhu's-Sadr bi-Fezâili Leyleti'l-Kadr*. Dersâadet: Mahmud Bey Matbaası, 1325.
- Haspolat, Mehmet Emre. "Manastırlı İsmail Hakkı ve Nübüvvet Görüşleri". *TuranSam Dergisi* 10, sy 37 (2018): 196-206. <https://doi.org/10.15189/1308-8041>.
- Hatipoğlu, Tahir. *Türkiye Üniversite Tarihi*. 2. bs. Ankara: Selvi Yayınevi, 2000.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. *Dârülfünun - Osmanlı'da Kültürel Modernleşmenin Odağı*. İstanbul: IRCICA, 2010. <https://www.kitapsepeti.com/darulfunun-osmanlida-kulturel-modernlesmenin-odagi-2-cilt>.
- İnalcık, Halil. "Sened-i İttifak ve Gülhane Hatt-ı Hümayunu". *BELLETEN* 28, sy 112 (20 Ekim 1964): 603-22. <https://doi.org/10.37879/ttkbelleten.1204674>.
- Kattân, Mennâ' Halil. *Esbab-ı Nüzûl*, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, çev. Erdoğan Pazarbaşı, İbrahim Görener, [Prof. Dr. Şaban Kuzgun'un Anısına], (2001), sayı: 11, 153-172.
- Kaya, Murat. "Tanzimat Sonrasındaki Tefsir Faaliyetleri". *İçinde Başlangıçtan Günümüze Türklerin*

- Kur'an Tefsirine Hizmetleri*, editör İsmail Kurt vd, 301-38. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2012.
- Mahir, Kastamonulu Ahmed. *el-Fâtiha fî Tefsiri 'l-Fâtiha*. Dersaadet: Hukuk Matbaası, 1331.
- Mehmedoğlu, Yurdağül. *Tanzimat Sonrası Okullarda Din Eğitimi*. İstanbul: İfav Yayınları, 2001.
- Öztürk, Mustafa. *Osmanlı Tefsir Mirası*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2012.
- Öztürk, İbrahim. Maarif Salnamelerine Göre Hamidabad Sancağında Eğitim (1898-1903)". *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Erişim 15 Şubat 2025. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasya/issue/81170/1401987>.
- Paçacı, Mehmet. "Osmanlı Medreselerinde Tefsir Öğretiminin Yeri ve Tefsir'in Çağdaşlıkla Karşılaşması". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları- I*, 2011, 69-89.
- Salnâme-i Nezâret-i Maârif-i Umûmiye Altıncı Sene*. Asır Matbaası, 1321.
- Sapanca, Cüneyt. "Osmanlılarda Tefsir Usûlü Çalışmaları". Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2007.
- Selçuk, Mustafa. "Dârülfünûn İlahiyat Fakültesi Meclis Zabıtları". İçinde *Dârülfünûn İlahiyat Sempozyumu: 18-19 Kasım 2009 Tebliğleri*, 206-14. İstanbul, 2010.
- Suyuti Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebû Bekr. *el-İtkân fî ulûmi 'l-Kur'an*. C. 1. Şam: Dâru İbn Kesîr, 2006.
- Şamlı, Ali Osman. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Tefsirciliği". Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Şen, Ercan. "Manastırlı İsmail Hakkı'nın Fusûlu't-teysîr fî usûli't-tefsîr Adlı Eseri ve Tefsir Usûlüne Katkısı". *İlahiyat Tetkikleri Dergisi* 53, sy. 1 (Haziran 2020): 17-40. <https://doi.org/10.29288/ilted.652300>.
- Yalçın, Şule. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Geçiş Devrinde Felsefe Görüşü (Halil Nimetullah Öztürk [1880-1957] Örneği)". Yüksek lisans tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- Taşer, Seyit. "Cumhuriyet Döneminde Üniversite Eğitiminin Yeniden Düzenlenmesi-1933 Üniversite Reformu ve Getirdikleri." Yüksek lisans tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.
- Temel, Enes. "Mükerrer Nüzul Meselesi - I". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/7 (Aralık 2017), 313-334.
- Unat, Faik Reşit. *Türkiye Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*. Ankara: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1964.
- Yavuz, Salih Sabri. "Manastırlı İsmail Hakkı". *DİA İslâm Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı (TDV), 2003.
- Zengin, Zeki Salih. *Medreseden Dâru'l-Fünûn'a Türkiye'de Yüksek Din Eğitimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- . *Medreseden Darülfünuna Yüksek Din Öğretimi*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Zerkeşi, Bedreddîn. *el-Bahrü'l-muḥîṭ fî uşûli'l-fıkh*. Editör Muḥammed Tâmir. C. 4. Beyrut: Dârul-Kütübî'l-İlmîyye, 1994.